

Три загадки Константина Багрянородного про «полюддя»

1. Головне питання полюддя

Покликання на іноземні джерела стали стандартом для наукових праць про Київську Русь, особливо найранішого її періоду IX–XI ст., де бракує давньоруських джерел. Проте часто вони здаються радше невинними ілюстраціями до випробуваних ідей, ніж результатом цілеспрямованого зіставлення усіх наявних свідчень. Без відомостей про руську работоргівлю і невільників у далеких екзотичних краях, якими рясніють передусім східні, але також західноєвропейські та візантійські джерела, не обходиться й жодна праця, присвячена зовнішній торгівлі. Звичайно такі повідомлення наочно ілюструють ареал купецьких подорожей і захоплюють увагу читача. Однак работоргівля не є звичайною торгівлею, адже вона організує обмін не результатами матеріального виробництва, а людьми, які стали жертвами насильства. Отже, тема работоргівлі прямо відноситься до соціальної проблематики. Тому іноземні джерела IX–XI ст., що засвідчили одночасність підйому міжнародної работоргівлі з генезою давньоруської державності, кидають виклик усім теоріям держави та суспільства давньої Русі. Якщо при цьому пам'ятати, що в ісламському світі та Західній Європі саме тієї пори з'явилися терміни, які означали водночас і невільника, і мешканця Центральної та Східної Європи¹, цей виклик є серйозним.

Провину за постачання руських невільників на закордонні ринки звичайно перекладають на кочових сусідів Русі. Однак ця відповідь не є вичерпною, адже в цьому випадку доводилося затуляти очі на те, що на сторінках літописів — головне джерело про набіги — ламенти про загублені хижими «поганцями» людські душі сусідують із реляціями про перемоги руських князів над зовнішніми ворогами².

1 Враховуючи багатозначність візантійського терміну *склавін* та його арабського та латинського відповідників *саклаб* (чи *сиклаб*; у множині — *сакаліба*) та *sclavus*, що означали мешканців Центральної та Східної Європи в цілому, підміна їх терміном «слов'янини» небезпечна. Так само терміни *фарандж* в арабській та *фрязин* у давньоруській звичайно означали усіх мешканців Західної Європи, не розрізняючи германців, кельтів, романців та власне франків.

2 Під 1095 р. *Повість временних літ* повідомляє: «Святополк же и Володимир идоста на веже, и взяста веже, и полониша скоты и коне, вельблуды и челядь, и приведоста я в землю свою» (*ПВЛ*. Ч. I. С. 148); під 1103–1105 читаємо, що Володимир Мономах «Взяша бо тогда скоты, и овце, и коне, и вельблуды, и веже с добытком и с челядью, и заяша печенеги и торкы с вежами» (Там же, с. 185); «На ту же зиму (1167 г. — О. Г.) ходи Мьстиславъ на Половци, и

Для досліджень невільництва у Західній Європі, Візантії та на Близькому Сході проблема походження невільників з Русі, здавалося б, не має принципового значення. Проте й тут стереотипи про середньовічну Русь дають знати про себе у необґрунтованих судженнях. Знавці епохи Івана III тільки посміхнуться спробам найкращого експерта з європейської работорівлі Ш. Верліндена пояснювати скорочення припливу руських невільників на Захід після 1460 р. як результат ефективної антитатарської політики московського князя³. Також не переконливі спроби російського орієнталіста Д. Мішина, автора найновішого дослідження про слов'янських невільників в ісламському світі, довести, що набіги на Русь організовувалися аж із Хорасану (!)⁴. Отже очевидно, що відсутність пояснення джерел масового постачання руських невільників заторкує такі інтереси як сходознавства, так і європеїстики.

Між тим, історії відомо чимало інших способів поневолення, крім полону. Більшість з них тісніше пов'язана із внутрішніми чинниками, ніж із зовнішніми. Це — крадіжка, покарання рабством за злочин (в тому числі боргове рабство), підкинення та продаж дітей, самопродаж, народження у неволі, данина⁵. Деякі з цих способів засвідчені й для Русі і не можуть вважатися випадковими.

По-перше, західноєвропейські євреї, добре обізнані із слов'янською Європою завдяки своїй торгівлі, відгукувалися про цей край як Ханаан, а про слов'янську мову — як ханаанську⁶, тому що за їхніми спостереженнями мешканці слов'янських країн і, насамперед, Русі, подібно до біблійних ханаанців, продавали в неволю власних дітей⁷. Це свідчення, повторене у численних єврейських

победиша я, и приведе полонъ в Рускую землю толь сильно, яко и числа нету» (*ПСРЛ. Т. III: Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов.* С. 104).

- 3 «Саме відтоді Іван III почав оборонятися від татар, які до того часу продавали своїх бранців італійцям, а потім також і туркам у Кафі» (*Verlinden Ch. L'esclavage dans l'Europe Médiévale.* Т. II (Gent, 1978), р. 490).
- 4 Мишин Д. Е. *Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннее средневековье.* М., 2002. С. 179–184. Відправним аргументом цієї теорії є одне не цілком прозоре повідомлення в Ібн-Гаукалі (X ст.), яке не підтверджується жодним іншим джерелом і надто вибивається з контексту зв'язків Хорасану з Руссю, що мали виключно торговельний характер. Міркуванням же самого автора, що спираються на так звану «ситуаційну логіку» бракує джерельних свідчень чи бодай паралелей.
- 5 Patterson O. *Slavery and Social Death: A Comparative Study* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982), pp. 105–47.
- 6 Першим збереженим джерелом, де вживається цей термін, є Майнцький коментар раббі Гершом бен Єгуди, створений на зламі X–XI ст. Абрагам бен Азріел (пом. на поч. XIII ст.) та його учень Їсхак бен Мойше (1185–1255) називали слов'янські землі Ханааном. — *ródlá hebrajskie do dziejów słowian i niektórych innych ludów Środkowej i Wschodniej Europy: Wyjątki z pism religijnych i prawniczych XI–XIII w.* Oprac. i przygot. do druku Franciszek Kupfer, Tadeusz Lewicki. (Wrocław — Warszawa: Ossolineum, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1956), s. 21–27, 180–186, 214.
- 7 Це розтлумачив єврей-подорожник з Піренеїв Веніамін Тудельський аж наприкінці XII ст.: «Мешканці цієї землі продають своїх синів і дочок усім народам світу, на взірць мешканців Русії», цит. за: *Ibid.*, s. 28; див. також: *Три єврейские путешественники XI и XII ст.* Изд. Марголина. СПб., 1881. С. 138.

джерелах західноєвропейського походження протягом X–XIII ст. насправді має принципове значення. Не підлягає сумніву, що єврейські купці, на відміну від тюрків-кочівників, франків чи варягів, не володіли військовою силою (крім охорони), щоб добувати полонених війною. Отже, свій товар вони мусили переважно діставати на ринку, або так чи інакше під протекцією та з дозволу держави. Це, в свою чергу, означало існування мит та базарних податків, і про існування такого механізму постачання невільників на вивіз свідчить *Правда Руська*, за якою продаж у неволю покараного відбувався у присутності митника⁸.

По-друге, «*Повість временних літ*», тричі перераховуючи товари, що вивозилися з Русі у X ст., кожного разу згадувала про невільників (челядь)⁹. Історичної ваги цим нарративним повідомленням надають русько-візантійські договори 911 та 944 рр., наведені у «*Повісті*». Там, серед іншого, обумовлювалися умови продажу і викупу русами невільників (челяді)¹⁰, причому статус купованого невільника ясно відрізнявся від статусу полоненого. У договорі 944 р. названо й поріг цін на чотири вікові категорії невільників, яких руси приводили на продаж¹¹. Усе це прямо свідчило про участь руської верхівки (що поставила свої підписи на обох договорах) у торгівлі власними підданими, принаймні на работорговельному ринку Візантії.

Наведені дані є переконливими ознаками існування у давній Русі саме державної системи работорговлі. Це означає, що докази чи спростування цього припущення перш за все треба шукати у державній податковій системі. В ідеалі, знаючи про кожний податок, з яких категорій населення і матеріальних цінностей він збирався, за якими нормами, можна було б легко знайти відповідь. Але нині неможливо навіть уявити, коли, і чи взагалі колись, знання про податкову систему давньої Русі досягне цього ідеалу. Одним з кількох податків цього періоду, який навіть мав власну назву, було *полюддя*. Будучи похідним від слова «люди» ця назва інтригує як можливий натяк на те, що саме збиралося в полюдді. Перевірити таку можливість і покликана ця розвідка.

Про полюддя вже написано чимало. Основним джерелом для дослідження полюддя був і залишається твір візантійського імператора Константина VII Багрянородного «*Про управління імперією*». Саме там вперше згадано термін *полюддя* (*полудіа*), а також подано його найдокладніше пояснення. Ось цей знаменитий уривок з IX розділу твору:

8 Статті 47–49 Просторої редакції, що стосуються купівлі краденого, свідчать про обов'язкову присутність митників при укладенні контрактів купівлі та продажу. Ст. 48 спеціально торкалася проблеми купівлі крадених невільників. Ще наприкінці XVI ст. за купівлю невільника, незалежно від підданства покупця, брали тамгу (базарний побор, інакше — податок на продаж) та осьмниче (мит), див.: Сергеевич В. *Древности русского права*. Т. 1. СПб., 1909. С. 145.

9 В усіх трьох випадках йдеться про мед, віск, хутра і челядь, див.: *ПВЛ*. Ч. I. С. 39, 45, 48. 10 *ПВЛ*. Ч. I. С. 28, 36, 37.

11 Там же. С. 37.

«Зимовий же й суворий спосіб жительства тих росів такий. Коли прийде місяць листопад, одразу ж їхні архонти виходять з усіма росами з Києва й вирушають у полюддя, як називаються об'їзди, а саме: у склавинії вервіанів, другувітів, кривичів, северіїв та інших склавинів, котрі є пактіотами росів. Годуючись там протягом усієї зими, вони знову, починаючи з квітня, коли розтане крига на річці Дніпро, повертаються до Києва. Потім же, як було мовлено, узявши свої моноксили, вони споряджають їх і вирушають до Романії»¹².

Зміст уривку, включно із племінними назвами склавинів¹³ і термінами, цілком прозорий, завдяки чому його інтерпретація найчастіше зводилася до переказу. Під полюддя розуміли кампанію збирання ренти, данини чи податку. Згадки про полюддя у давньоруських джерелах підтверджували ідею слов'янського походження терміну, а також засвідчували, що цей термін означав власне ренту чи данину. М. Фасмер виводив походження цього слова з давньоруського вислову *по людъхъ*¹⁴. М. Д. Присьолков, однак, висловив ідею, яку поділяє тепер більшість вчених, що полюддя було тільки особливим різновидом ренти, данини¹⁵. У зв'язку з цим висувалося чимало гіпотез про те, чим саме полюддя відрізнялося від данини. Однак вони пояснювали цю специфіку то ареалом, то способом збирання¹⁶, тоді як жодна не торкалася питання, що напрошувалося само собою, оскільки йшлося про спеціальний податок. Це було питання про те, що ж саме збиралося на полюдді? Брак конкретного уявлення про предметний бік полюддь зрештою спонукав навіть до заперечення суті полюддя як данини взагалі¹⁷.

Повідомлення Константина Багрянородного породжувало й інші питання. Наприклад, якщо полюддя було не єдиним податком, чому візантійський імператор приділив увагу саме йому? Чому руські джерела, навпаки, такі скупі на повідомлення про полюддя, але часто згадують данину? Така розбіжність у повідомленні місцевих джерел та повідомлення іноземця ставило питання про достовірність останнього.

Спроби вийти за межі повідомлення Константина Багрянородного йшли в декількох напрямках.

-
- 12 Константин Багрянородный. *Об управлении империей: Текст, перевод и комментарий*. Под ред. Г. Г. Литаврина. Изд. 2-е. М., 1991. С. 50–51.
 - 13 Седов В. В. *Восточные славяне в VI–XIII вв.* М., 1982. С. 101–106, 113–119, 139; Константин Багрянородный. *Об управлении империей*. С. 316, прим. 18; с. 329–331, прим. 64–73.
 - 14 Фасмер М. *Этимологический словарь древнерусского языка, с. в. «полюдие»*.
 - 15 Приселков М. Д. Киевское государство второй половины X в. по византийским источникам. *Ученые записки Ленинградского университета. Серия исторических наук*. Вып. 8. Л., 1941. С. 235–236.
 - 16 Так В. В. Мавродін (*Образование Древнерусского государства*. Л., 1945. С. 244), спираючись на те ж таки повідомлення Константина Багрянородного, вважав, що полюддя збиралося тільки у «зовнішній» Русі. Б. О. Рибаків, В. І. Горемикіна та Л. В. Данилова вважали Русь, область довкола Києва, тим ареалом, де платилися полюддя, тоді як далі збиралася данина. М. А. Дьяконов, О. О. Зімін, Я. М. Щапов, Л. В. Алексєєв дотримувалися погляду, що полюддя є означенням частини загального — данини.
 - 17 Фроянов И. Я. *Рабство и данничество у восточных славян (VI–Xвв.)*. СПб., 1996. С. 448–485

1) Стало звичним пояснювати полюддя часів Константина Багрянородного та наступних двох століть за допомогою руських джерел XII ст., де полюддя згадується уже як грошовий податок. При цьому, однак, недооцінювалася більш ніж імовірна еволюція податкової системи й значення відповідних термінів з середини X ст. до XII ст.

2) Компаративістський підхід представляв полюддя як інститут, властивий усім ранньокласовим суспільствам, приписуючи йому характер сакрального дійства, головною метою якого було явлення князя підданим і виконання релігійних ритуалів. Збирання ж данини вважалося річчю другорядною, і вона видавалася за добровільні приношення підданих на віддяку за патронат і оборону з боку наділеного надприродними якостями володаря¹⁸. Ця теорія спиралася на паралелі між Руссю та іншими примітивними суспільствами, і мало звертала увагу на свідчення руських джерел про брутальність походів за даниною. Паралельні приклади з західного ареалу варязького світу, хоч і підносять сакральність правителів, але за важливістю ставлять її після політичних (та економічних) функцій¹⁹.

3) До бази даних про полюддя залучалися свідчення, що стосувалися подій, схожих якимись рисами на полюддя з твору Константина Багрянородного, але при цьому не названих «полюддям». Полюддям звичайно вважається похід по данину князя Ігоря на древлян 945 р. Оповідь анонімного арабського географа (бл. 870–880) про напади русі на саклабів та її доповнена версія від Ібн-Русте (бл. 903–913), теж доволі схожі на опис полюддя з візантійського джерела. Проте проводити паралелі між ними надто ризиковано без точного з'ясування контексту *полюдь* на підставі прямих свідчень.

Якщо паралелі з іншими епохами чи регіонами потенційно небезпечні, а інших прямих свідчень немає, залишається покладатися на інформацію твору Константина Багрянородного. Попри значні здобутки у критиці та переосмисленні тексту, нещодавно підсумовані Джеймсом Говард-Джонстоном, цей напрям роботи далекий від завершення. Власне, Дж. Говард-Джонстон висловив недовіру до правдивості розповіді про полюддя. Свою думку, втім, він доводив не конкретним аналізом тексту, а посиланням на переконаність великої групи дослідників у тому, що вражаючий політичний і культурний прогрес Русі IX–XI ст. мусив бути результатом тільки мирного симбіозу між слов'янами та

18 Кобищанов Ю. М. *Полюдь: явление отечественной и всемирной истории цивилизации*. М., 1995. 320 с.; Фроянов И. Я. *Рабство и данничество у восточных славян (VI–X вв.)*. С. 448–485. Таку інтерпретацію приймають також О. П. Толочко та П. П. Толочко (*Київська Русь* [Україна крізь віки. Т. 4] К., 1998. С. 68), що, втім, суперечить їхньому ж поглядові на давньоруську державу як «військово-торговельну корпорацію». Спеціально про полюддя у східних слов'ян в дусі ідей Ю. М. Кобищанова див.: Тимошук Б. О. *Східні слов'яни VII–X ст. Полюддя, язичництво, початки держави*. Чернівці, 1999.

19 Див.: Aitchison. "Regicide in Early Medieval Ireland," *Violence and society in the Early Medieval West* / Ed. G. Halsall (Woodbridge, Rochester: The Boydell Press, 1998). Я вдячний Т. Вілкул за підказку про цю працю.

варягами-русами²⁰. Отже, простір для інтерпретації змісту інформації про полюддя залишається.

В даній статті робиться спроба перечитати повідомлення Константина Багрянородного про полюддя з урахуванням багатозначності його контексту. На мій погляд, ототожнюючи полюддя з «кружляннями», дослідники надто довірливо поставилися до запропонованого імператором перекладу терміну, недооцінивши той факт, що кожний переклад є інтерпретацією, яка спотворює суть оригінального терміну. Крім того, не враховувалося, що на перекладі слова мусило відбитися розуміння полюддя інформатором Константина. Тому насправді терміни *полюддя* і *γυρα* відбивають не одну, а три інтерпретації одного явища. Спершу слов'яни відобразили своє бачення й ставлення до нього словом *полюддя*. Потім хтось розповів про це візантійському імператорові, й уже той своїм перекладом висловив власне розуміння терміна. Отже, найперша й чи не найважливіша згадка про полюддя містить принаймні потрібне нашарування смислів. Кожним із цих шарів ми зобов'язані посередникам-мовцям, які безумовно знали про полюддя щось спільне, але не обов'язково розуміли під цим словом цілковито тотожні речі²¹. Тому без з'ясування смислу, який вкладався у дане поняття кожним з мовців, ані прозора етимологія слова, ані грецький переклад недостатні для пояснення суті полюддя як суспільного явища й державного інституту.

2. Константин Багрянородний: полюддя у стратегічних планах Візантії

Незважаючи на унікальність зібраної у творі Константина Багрянородного інформації, загалом вона мало стосується внутрішнього життя сусідів Візантії й зосереджується переважно на питаннях взаємин між імперією та оточуючим світом. Уривок про полюддя з'являється аж наприкінці IX розділу, присвяченого стосункам з Руссю, із чого зрозуміло, що полюддя не перебувало в центрі авторської уваги. Тому смисл інформації про полюддя можна правильно зрозуміти лише з огляду на мету і тематику цілого розділу.

В результаті детальних досліджень тексту «*Про управління імперією*» було встановлено, що вступ і тринадцять розділів на початку трактату Константин написав переважно сам, а не скористався матеріалами, створеними на його

20 Howard-Johnston J. "The De Administrando Imperio: A Re-examination of the Text and a Re-evaluation of its Evidence about the Rus", *Les centers proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient*, édité par M. Kazanski, A. Nersessian et K. Zuckerman (Paris: Éditions P. Lethielleux, 2000), p. 301–336.

21 Про зміну значень запозиченої до слов'янських мов тюркської військової номенклатури, див.: Golden P. "The Terminology of Slavery and Servitude in Medieval Turkic", *Studies in Central Asian History in Honor of Yuri Bregel*, ed. D. DeWeese (Bloomington, Ind.: Research Institute for Inner Asian Studies, 2001), p. 51–52.

замовлення чиновниками Дромоса (управління шляхів та розвідки)²². Мета кожного з розділів відповідала проголошеному у вступі зобов'язанню подати рекомендації, як стримувати напади на імперію одних варварів за допомогою інших. Написання IX розділу було викликано значною активізацією стосунків Візантії з Руською державою із центром у Києві. І дійсно, тут переважно йшлося про те, як контролювати руську торгівлю з Константинополем та відвертати напади русів на візантійські володіння за допомогою печенігів. От чому центральною темою цього розділу став опис шляху з Києва до Константинополя, який на значному відтинку пролягав через степи Північного Причорномор'я, де панували кочівники. Для предметних переговорів із печенігами, візантійцям потрібно було знати дві речі: по-перше, найвразливіші місця на шляху, де руські каравани чи військо в разі потреби можна було ефективно перехопити, а по-друге, час, коли руси вирушали до Константинополя.

Справді, упродовж усього опису шляху автор робить зауваження про ступінь небезпеки для русів з боку печенігів. Але передусім увагу імператора привертають Дніпрові пороги. Як стратега, а не туриста чи географа, його зацікавило те, що саме в районі порогів руси, недосяжні для печенігів під час плавання Дніпром, змушені були сходити на берег. Імператору було відомо, що з усіх семи порогів руси почувалися найбільш незахищеними на четвертому — Ненаситецькому (*Aeifor, Neasyt*). Саме оминаючи Ненаситець, руси мусили виходити на берег, виносити свій крам, і переносити суходолом свої човни²³. Імператор спеціально звертає увагу на те, що руси, тільки біля Ненаситця, єдиний раз на протязі всього шляху, виводили на берег своїх невільників, яких вони везли на продаж у Царгород. Цю згадку про невільників ще не було задовільно пояснено²⁴, але враховуючи мету IX розділу, зрозуміло, що подібна інформація теж мусила мати стратегічне значення. Зв'язок з воєнними справами стає зрозумілим з огляду на той факт, що на супровід невільників відволікалися додаткові сили русів, цим ще більше послаблюючи їх здатність оборонятися. Ремарка імператора цілком природна, адже для середньовічних фахівців з військової справи наявність при війську невільників була обов'язковим предметом уваги як сила, якою міг скористатися супротивник²⁵.

Таким чином, точна інформація про пороги, включно з їхніми назвами та способами їх подолання, задавала у IX розділі координати потрібного місця для

22 Howard-Johnston J. *The De Administrando Imperio*, p. 308–314.

23 Що Ненаситець-Айфор був справді знаменитим безбездечним місцем свідчить поминальний камінь якомусь варягові Равну, який знайшов свою смерть при Айфорі. Цей камінь було поставлено побратимами Равна на острові Готланд у X ст., див.: Прицак О. *Походження Русі*. Т. I. К., 1997. С. 366–367. Е. А. Мельникова (*Скандинавские рунические надписи. Тексты, перевод, комментарий*. М., 1977. С. 63–64, № 17) датує напис «близько 1100 р.»

24 У кращому випадку її відзначали, див.: Константин Багрянородный. *Об управлении империей*. С. 324, прим. 38.

25 Так само на присутність невільників у війську як фактор додаткового ризику під час битви звертали увагу й інші фахівці. Про потенційну ненадійність невільників-веслярів в османсько-му трактаті середини XVII ст. див.: Остапчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у

перехоплення руських караванів та загонів. На шляху в тисячу миль вона точно описувала те місце на суходолі — відстанню лише шість миль, — де обтяжені перенесенням товарів і човнів, зв'язані супроводом невільників, руси перетворювалися на привабливу мішень для печенігів.

Уривок же про «зимовий і суворий спосіб жителяства русів», де розповідається власне про полюддя, з'являється тому, що він визначає сезон можливих дій русів — ще один важливий чинник стратегічного планування для дій проти них. Потреба займатися полюддям пояснює причину пасивності русів, коли вони являли собою найменшу загрозу для Візантії. Автора мало цікавить виклад подробиць полюддя. Що його цікавить, так це циклічна закономірність у діях русів. Тому він образно, лише одним словом — «годуються» (διατρεφόμενοι), — але впевнено вказує на потребу русів у полюддях. Про вислів «годуватися» йтиметься далі, але те, як його розумів імператор, явно звільняло від потреби цікавитися зимовим станом порогів, чи військовою спроможністю печенігів узимку — без полюдь або під час полюдь руси не могли ходити у Візантію. Власне, з цього історики й роблять справедливий висновок, що руси жили за рахунок зимового полюддя. Саме воно було джерелом товарів, які руси вивозили у Візантію. Дійсно, судячи з сезонного розподілу занять русів, іншого часу для здобуття товару в них попросту не було.

Повідомлення Константина Багрянородного безпосередньо не стосується предметної сторони полюддя, але воно дозволяє ясно побачити принаймні одну річ, яку руси збирали у підвладних склавніях. Це — раби, про яких автор згадає при описі оминання русами Ненаситецького порогу. Хоч це єдина вказівка джерел на прямий зв'язок полюдь із набором невільників, не варто вважати її випадковою й не довіряти їй. Як було показано, вона виправдано з'явилася у контексті розповіді. Можна не сумніватися, що візантійський імператор ясно уявляв, що руси збирали своїх невільників на полюдді. Звідси можна зробити висновок, що в очах перекладача, який для терміна *полюддя* знайшов грецький відповідник *γυρα*, полюддя на Русі означало державну систему постачання невільників, засновану на збройному примусі з боку русів та угодах із слов'янськими племенами.

3. Звідки Константин дізнався про полюддя?

Точність уявлень імператора про полюддя залежала від джерела його поінформованості. Тому наступна стадія аналізу полягатиме у з'ясуванні кола осіб, які могли надати таку інформацію про русів, а також смислу, який вони вкладали у поняття полюддя.

Що інформатор (інформатори) імператора Константина про руські справи сам був на Русі, свідчить його детальне знання Дніпрових порогів. Це все-таки була дуже віддалена від осілого цивілізованого життя місцевість²⁶. З числа тих, хто курсував між Царгородом та Руссю і, отже, міг знати про пороги, слід виключити грецьких купців, зокрема херсонітів, згаданих Константином. Це тому, що вони так добре не знали порогів. Імператор повідомляє, що херсоніти ходили іншим шляхом, причому у тексті це узгоджується із тим фактом, що для кожного порогу Константинів інформатор знав тільки руську та слов'янську назви. Грецьких же назв пороги, схоже, не мали. По-грецьки назви порогів тільки вільно витлумачено, зате переправа через Дніпро, якою користувалися херсоніти, мала одну лише грецьку назву — *Κραρία*²⁷. Отже, треба гадати, назви порогів стали відомі імператору від добре обізнаної із територією людини. Теоретично це міг бути і варяг, і його слов'янський пахол, і слов'янський невільник, проданий до імператорського палацу.

Про службу у Візантії варягів з Русі існують дані від початку X ст.²⁸ Як можна судити на підставі текстів договорів, русь подовгу мешкала в Константинополі, утворюючи сезонні колонії купців у передмісті коло Пери. У самого Константина були нагоди довідатися про руські справи з перших рук: або під час укладення договору 944 р., або — приймаючи невдовзі по тому княгиню Ольгу, з якою імператор мав дві бесіди й залишив опис її прийому в іншому своєму трактаті «*Про церемонії візантійського двору*» (книга II, розд. 15).

Слов'янське походження терміну «полюддя» й відсутність у творі його варязького відповідника є вагомими аргументами на користь слов'янського походження Константинового консультанта. Але незграбний переклад «полюддя» на грецьку мову змушує припускати іншу можливість. Справа в тому, що Константин Багрянородний витлумачив слово «полюддя» не похідним від поняття «люди», що було б логічно для перекладу із слов'янської, а словом з цілком іншою семантикою — *γυρα*, що означало «об'їзд» (більш популярним, щоправда, є неоковирний переклад цього слова як «кружляння»). Знаючи про

26 Навіть поляки, які спорудили фортецю Кодак при першому Дніпровому порозі, ще у XVII ст. називали дальший простір на південь «диким полем». Гійом де Боплан називає степи «пустелями» (les campagnes desertes), а у підписах на карті — «Locca deserta abo Dzikie polie», див.: Боплан Г. Л. де. *Опис України*. К., 1990. Арк. 29, 34, карта.

27 Імовірно, це була Кічкаська переправа, розташована нижче останнього порога, див.: Константин Багрянородний. *Об управленіи империи*. С. 326, прим. 44.

28 Угода Русі з Візантією 911 р. містить статтю (десяту), що дозволяла найманство варягів у ромейв, див.: *ПВЛ*. Ч. I. С. 28. Літопис під 980 р. повідомляє про відпуск князем Володимиром варягів у Царгород (*ПВЛ*. Ч. I. С. 56), а під 983 р. про мученицьку смерть варяга-християнина, що прийшов з Грецької землі (*ПВЛ*. Ч. I. С. 58). Руси утворювали окремі загони з власними командирами, не мішаючись навіть із побратимами-вікінгами, які прибули на візантійську службу з Південної Італії. Михайл Пселл називав їх *тавроскіфами* або «сокиронсьцями» (*πελεκροφόροι*), але італійці називали їх русами: Пселл Михайл. *Хронографія*. Пер. и прим. Я. Н. Любарского. М., 1978. С. 144–5; Blöndal S. *The Varangians of Byzantium. An Aspect of Byzantine Military History* / translated, revised and rewritten by Benedikt S. Benedikz (Cambridge: Cambridge University Press, 1978), p. 44–45, 108–109.

поспіх і недбалість редагування імператором перших 13 розділів, немає підстав гадати, що в даному випадку він чи інший перекладач турбувався про адекватну передачу смислу чужоземного терміну. Скоріше за все перекладач перекладав слово на слово. Однак, «полюддя» та «об'їзд» семантично не тотожні. Отже, мова Константинового співрозмовника навряд чи була слов'янською.

Щоби з'ясувати мову Константинового співрозмовника, варто придивитися до способу введення в текст і пояснення терміну *полюддя*, що дасть можливість реконструювати логіку мислення імператора й побачити джерела його відомостей.

Переклад спеціальної термінології звичайно є компромісом, який полягає у підшукуванні у мові перекладу більш-менш рівноцінних відповідників. Уведення в текст іншомовних термінів через транскрибування означає, що перекладач не знайшов скільки-небудь придатного відповідника. У такому разі треба наводити пояснення.

Константин не переклав термін *полюддя*, а навів його транскрипцію. Це означає або відсутність у візантійській податковій системі практики об'їздів за даниною, або неякісну роботу перекладача. Звернімо увагу, що пояснень для *полюддя* насправді наводиться два, і обидва вони не конкретні. Спочатку імператор наводить слово *γυρα*, себто «об'їзд». Судячи з того, що над його розумінням б'ється вже не одне покоління істориків, чітким таке визначення *полюддя* не назвеш. Воно, мабуть, мало що пояснювало й самому імператорові. Тож далі він наводить ще одне пояснення, а саме, що руси під час отих «кружлянь» годувалися (διатρεφόμενοι). Слово «годуватися», звичайно, зрозуміліше, проте не в буквальному значенні, бо людині — зрозуміло — мало їсти лише з листопада по квітень²⁹.

Отже, обидва слова *γυρα* («кружляння») та *διатρεφόμενοι* («годуються») не можна вважати перекладом *полюддя*. Багатослів'я і нечіткість добре ілюструє неохайність і поспішність, видаючи редакторську манеру саме Константина

29 В ролі податкового терміну це слово у Візантії теж не вживалося. І все ж у Візантії збирання натуральних податків представниками центральної влади існувало. Воно ховалося під метафорою «опіки, піклування», як буквально перекладався термін *пронія*, що ним називався візантійський лен. Та щось завадило Константину VII побачити спільність між руською та візантійською системами, яка таки існувала. Візантійські наступники, османи, без труднощів угледіли подібність між «піклуванням» та «годуванням». Термін «пронія», що означав візантійський феодальний лен, мав перський відповідник «тімар», який запозичили й османи. Але поряд з ним існував ще й турецький відповідник «дірлік», себто «прогоділля, покорм». Така сама метафора «годуватися» вживалася в ролі податкового терміну у степових державах. Османський *дирлік*, у свою чергу, мав давнього попередника *εμλίη*, згадуваного в орхоно-енісейських рунічних написах VII–VIII ст., див.: Pritsak O. “The Distinctive Features of the ‘Pax Nomadica’”, *Popoli delle Steppe: [Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 23–29 aprile, Spoleto].* (Spoleto, 1988), p. 767. У Московській Русі XIV–XVI ст. аналогічний термін позначав збирання натуральних поборів з певної території на користь представників центральної влади. Подібна практика існувала й у домонгольський час. Так, *ПВЛ* (Ч. I. С. 97) сповіщає, що військо Болеслава після захоплення Києва 1018 р. розійшлося саме *на покорм*. З часом значення цього слова стало включати збирання власне податків.

Багрянородного, що контрастує з іншими розділами, підготовленими чиновниками Дромосу. Присутність таких непрояснених тлумачень, одне з яких («годуватися») до того ж точно вказує на варяго-руське походження інформації³⁰, можна пояснити лише тим, що в IX розділі імператор похапцем переписав нотатки своїх бесід з руським інформатором, що саме такими виразами пояснював імператорові значення слова «полюддя». Якщо поняття «годуватися» було перекладено бездоганно, то слід очікувати, що і слово *yrpa* мусило б бути точним перекладом, але не слова «полюддя», а якогось варязького слова із значенням «об'їзд».

На щастя, варязьке тлумачення *полюддя* збереглося. У жаргоні варязьких найманців з Русі, які служили у Візантії, засвідчене слівце *polutasvarf*. На це слово, що відоме тільки із XVI пісні саги про норвезького короля Гаральда Сігурдарсона Суворого (1015–1066), вперше звернув увагу данський вчений Адольф Стендер-Петерсен³¹. Приблизно між 1031 та 1045 рр. Гаральд Суворий служив то князю Ярославу Мудрому, то візантійським імператорам. Повернувшись після численних пригод казково багатим на Русь, Гаральд захотів одружитися з донькою князя Ярослава Єлизаветою (Еллісів). Сам будучи скальдом, він склав *visu* про свої подвиги в греків, і про свої багатства, які призначалися для нареченої та тестя. У них, як і в піснях, складених іншими скальдами, розповідалося, що свої скарби, рівних яким не було в жодної людини у північних землях, Гаральд зібрав не стільки походами на сарацинів та розбійників, і не з імператорської платні, а з трьох *polutasvarf*. Він із знанням справи роз'яснює, що так називався звичай варягів, який вони вважали дозволеним кожного разу, як помирав візантійський імператор, і який полягав у тому, що вони могли ходити по усіх імперських палацах, і кожен міг забрати із собою, що тільки міг. З такої довідки стає зрозуміло, що *polutasvarf* означало звичайні погроми, які скандинави вчиняли по смерті імператора, вважаючи себе звільненими від присяги, а особливо, якщо імперська скарбниця їм уже заборгувала. Розповіді візантійських істориків Михаїла Пселла й Атталіата про повстання у Константинополі 1042 р., внаслідок якого було усунуто від влади й осліплено Михаїла V Калафата, підтверджує як участь варягів у повстанні, так і деталі описів *polutasvarf* із скальдичної поезії, присвяченої Гаральдові³².

30 Типологічно схожий інститут в Скандинавії відомий як «вейцла», див.: Гуревич А. Я. *Свободное крестьянство феодальной Норвегии*. М., 1967. С. 117–118.

31 Stender-Petersen A. *Varangica* (Aarhus, 1953), p. 162–163.

32 По-перше, вони підтверджують участь варягів у заворушеннях — їх назвали тавроскіфами (Михаїл Пселл, XXV) та «вигодованими у палаці найманцями» (Михаїл Пселл, XXX). По-друге, вони свідчать, що першою ціллю стали палаци царя та його родичів, і кожний хапав, що хотів (Михаїл Пселл, XXIX; Атталіат, 15), див.: Пселл Михаил. *Хронография*. С. 61–62, 275, прим. 18.

Я вважаю переконливою етимологію першої частини *poluta*, що була запропонована А. Стендер-Петерсоном³³. Другий складник *-svarf* вважається старосведським перекладом з грецького *υρα*³⁴. Однак вірогіднішим здається зворотний зв'язок. *Svarf* і було тим оригінальним варязьким визначенням терміну *полюддя*, яке перекладалося грецькою як *υρα*. Семантична різниця між *poluta* («полюддям») та *svarf* уможливила об'єднання обох понять в одному словосполученні *polutasvarf* без тавтології.

Таким чином, грецький переклад «полюддя» точно вказує на те, що інформатор Константина про руські справи все-таки послуговувався варязьким жаргоном, хоч би в ньому й існували слов'янські запозичення. Це видає у консультанті імператора не просто випадкового подорожнього до Константинополя, а саме варяга і, отже, учасника, а не можливу жертву полюдь. Відтак тепер можна точніше з'ясувати значення слова *полюддя* у варязькому лексиконі.

4. Полюддя по-варязькому

Завдяки роз'ясненню слова *polutasvarf* у сазі про Гаральда Суворого та візантійських джерелах неважко віднайти значення спорідненого йому слова *полюддя* в тому середовищі варягів, які «служили» на Русі. Це — здобичницький похід. Хіба що обставини були різні. У Східній Європі на здобич бралися склавінські селища, а в Константинополі — імператорські палаци. Звичайно, візантійці не подарували Гаральдові мародерства у Царгороді, й він двічі посидів у в'язниці. Втеча ж Гаральда з Константинополя на Русь може служити цілком предметною ілюстрацією його останнього *polutasvarf*. Хвалебна пісня ісландця Тьйодольва Арнорссона на честь Гаральда відводить йому провідну роль у подіях 21 квітня 1042 р., коли внаслідок народного повстання, в якому взяли участь варяги, візантійського імператора Михаїла V Калафата було скинуто з трону й осліплено. Далі у пісні співається, як Гаральд на переповненому золотом кораблі повертається (хоч, по суті, втікає) з Константинополя через море на Русь³⁵.

До речі, важко уникнути проведення паралелі з типологічно дуже схожим явищем пізнішого часу. У тому-таки Константинополі погроми влаштовували

33 Ідея походження слова *poluta* від угорського слова *palota* (палац), згадана в: Blöndal S. "The Varangians of Byzantium," pp. 75–76, непереконлива з двох причин. Існування загону мадярів у візантійському війську, яке теоретично могло призвести до запозичення мадярського слова, відоме для X ст., тоді як вживання цього слова засвідчене в XI ст. По-друге, варяги мали власне слово *halla* для означення палаців (наприклад, міфічна Валгалла), у тому числі й імператорських (напр. Діоклетіанів палац у «Leidar-vísir» Нікуласа Бергтсона)

34 A. Stender-Petersen. "Études varègues, I. Le mot varègue *polutasvarf*", *Classica et Medievalia* (3, 1940), pp. 151–165.

35 «Володар-воїн — спалахнула битва — очі повиймав тронному князю. Єдиноправитель людей із Егді страшно відмітив голомозого короля Сходу». (Цит. за: О. Прицак. *Походження Русі*. С. 332). Участь варягів у заворушеннях і погромах не могла минитися їм даром і цілком могла стати причиною репресій проти руських купців та найманців з боку візантійців. Можливо,

інші вояки — яничари, проте і привід (смерть султана), і мета (додаткова платня)³⁶ залишалися тими самими, що й для варязьких погромів.

Власне поведінку варягів у Східній Європі надто відверто оспівано скальдами, щоб мати якісь сумніви щодо варязьких способів збирання данини. Культ війни та воєнних подвигів — основна тема скальдичної поезії. І при тому скальди зовсім не приховували й земну мету своїх персонажів — збирання данини. Ось два приклади із саг про подвиги норвезького короля Олава Святого (1015–1030) та данського короля Ейріка Свейнссона (1095–1103), в яких яскраво виступає логіка варягів «битва = данина» (підкреслення моє — О. Г.):

*Данини збирачу, ти привчив тремтіти безпорадно готів,
що меча не сміли з піхов витягати.
Острів'яни повтікали — мало хто відвагою мірявся з тобою.
Чув я, мій герою, що вовків на сході ти наситив воями з Ейсюслі³⁷.*

*Скорбота настала у вендських оселях. Полум'я зжерло люду багато.
Ейрік дозволив вогню проковтнути їхні житла;
Іскри злітали з будинків; обійстя оберталися в руїну навкруги...
Ейріка супроводжувала доля щаслива; прудко венди втікали від нього;
Ці люди жорстокі сплатили данину, втративши перемогу³⁸.*

При цьому скальди не справджують жодних сподівань на іншу поведінку варягів відносно склавів. Наприклад, про норвезького короля Олава Трюгвасона (пом. 1000 р.), який замолоду пожив у Новгороді (бл. 973–986 рр.) співалося:

*На острові [Борнгольм] Олав
Омочив стріли кров'ю —
Навіщо приховувати це?
Гарди на Сході також спізнали його³⁹.*

внаслідок їх, за повідомленням візантійського хроніста Георгія Кедрина, хтось із значних русів загинув. У відповідь наступного, 1043 року, русь, серед якої було чимало варягів, вийшла у похід на Царгород під проводом сина Ярослава Мудрого Володимира, який князував у Новгороді.

36 Османські султани навіть погодилися на те, щоб при вступі на престол видавати яничарам додаткову платню, яка, по суті, була відкупом від погромів, хоч і мала офіційну назву «подарунку на воцаріння» (*cülus bahşişi*). Османський трактат про закони яничарського корпусу з поч. XVII ст. містить «тарифну сітку» такого бахшишу. Загальний же розмір бахшишу демонструє, як уряд оцінював можливу шкоду від яничарських «кружлянь»: Мегмед III 1595 р. роздав 660 тис. золотих, див.: *Медве-и канун-и йеничери оджагы тарихи* (Історія походження законів яничарського корпусу) / изд. И. Е. Петросян, под ред. А. Н. Кононова. М., 1987. С. 87, 233–234.

37 Цит. за: Прицак О. *Походження Русі*. С. 325. Ейсюля — це естонський острів Сааремаа.

38 Там же. С. 337.

39 Там же. С. 319. Крім ілюстрації практичних міркувань, що жили культ війни серед варягів, наведений вище уривок із саги про Олава Святого виявив ще один специфічно варязький спосіб поетизації їхніх здобичницьких набігів, який також мав тісний зв'язок із образом

Неважко збагнути, що в очах варягів полюддя означали воєнні походи за здобиччю. Причому варязьке *svarf*, як і грецьке *γυρα* висловлюють передусім ідею походу, руху. Отже, варязький погляд на полюддя у «поході за даниною» передусім бачив похід. Дійсно, саги наповнені образними поетичними картинками морських та сухопутних походів, переможних битв, розправ над ворогом. Величезні території Східної Європи теж здатні були тамувати варязьку пристрасть до походів та спрагу до здобичі. Власне, ранні статті давньоруських літописів до 1043 р. не раз згадують про варягів на службі руських князів.

Імператор, як ми припускаємо, дізнався про те, що руси перевозили невольників по Дніпру на продаж до Константинополя зі слів варяга. Його повідомлення слід розцінювати і як зізнання самих варягів у тому, що полюддя було полюванням на людей. Оскільки слово *полюддя* було запозичене із слов'янської мови, його асоціація з людською здобиччю, звичайно ж, мусила надавати йому відтінок іронії, зверхності й презирства по відношенню до склавнів, взагалі характерний для ставлення вікінгів до підданців, тим більше невольників⁴⁰. У цьому запозиченні можна також розгледіти елемент гри, жарту.

Однак, схоже, що поняття *полюддя* побутувало лише у варязькому жаргоні східноєвропейських скандинавів. Воно зустрічається лише одного разу в зв'язку з пригодами Гаральда Суворого, причому навіть там — у супроводі свого зрозумілого варязького двійника *svarf*, утворюючи гібридну форму *polutasvarf* і, ймовірно, потребуючи роз'яснень.

Водночас асоціація з людською здобиччю не суперечила й ідеї грабунку імператорських палаців у столиці Візантії. Це тому, що і кінцевою метою полювання на невольників було золото, і місце одержання цього золота було в обох випадках одне — Константинополь. Самий же факт перенесення варягами значення «полюддя» на самовільні порахунки з візантійською скарбницею свідчив про ще триваюче у 1042 р. життя цього терміну в його первісному значенні здобичницького набігу.

походу, руху. Йдеться про те, що варягам подобалося порівнювати себе з лютими вовками або ведмедями, які несамовито накидаються на ворогів — тобто потенційних даників. Вони й виряджалися у вовче та ведмеже хутро. Особливо фанатичні послідовники культу Одіна, який відав справами війни й торгівлі, називали себе берсеркерами, що означало «ведмежа шкіра» (від старонорвезького *berserkr*). У скандинавській міфології та фольклорі вовки посідали почесне місце. Так, в оточенні верховного бога Одіна завжди були два вовки, а з вовком Феніром Одіну належало вступити в останній двобій. Вовчі зграї, що роздирають труп ворога, неодмінно з'являються у сценах битв як символ перемоги. Не дивно, що серед варягів дуже популярними були власні імена, пов'язані з образом вовка. Такі імена, як Ульв, Ульвсон, родове ім'я Ільвінгів, походило від слова «вовк», Ульвгам («вовча шкіра») означав вовкулака, в імені Аскольд («сіроголовий») маявся на увазі колір вовка-сіроманця. Обізнаність мешканців Європи VIII–X ст. із цими «вовчими» забавами відбилася у поширенні міфу про вовкулак. Отож варяги на втіху своїй воїнській романтиці буквально інсценували своїми походами полювання вовчих зграй, що образно нагадує кружання по лісах та степах у пошуках здобичі.

40 Докладніше про це див.: Karras R. M. *Slavery and Society in Medieval Scandinavia* (New Heaven, Conn., and London: Yale University Press, 1988).

Коли слово *полюддя* виходить з ужитку у варягів, точно встановити неможливо. Похід русі 1043 р. став останньою війною Русі з Візантією. Невдовзі, по катастрофічній поразці Візантії від сельджуків під Манцикертом 1073 р., завершується її блискуча доба. Закінчується також епопея варягів на Русі. Тому хоч сага про Гаральда Суворого дійшла до наших днів в епічній збірці «Геймскрінгла», укладеній Сноррі Стурлусоном у середині XIII ст., скоріше за все, слівце «полюддя» у варязькому середовищі затрималося не на довго після Гаральда Суворого (загинув 1066 р.) Таким чином, на підставі згадки про *polutasvarf*, хронологічні межі існування полюдь на Русі у їх первісному вигляді, як про них повідомляє Константин Багрянородний, можна відсунути принаймні на середину XI ст.

Підіб'ємо деякі підсумки:

- 1) Слово *полюддя* вжито інформатором Константина Багрянородного у значенні здобичницького набігу.
- 2) У варязькому лексиконі слово *полюддя* стосувалося «східних» походів, й ареал його побутування був обмежений жаргоном варягів, які служили на Русі.
- 3) Контекст цього терміну у даному творі з певністю вказує на те, що принаймні частково здобич варягів у Східній Європі складалася з невільників⁴¹.
- 4) У значенні здобичницького походу термін полюддя дожив у варязькому середовищі принаймні до середини XI ст.

5. «Ясир» давньоруською?

З'ясувавши, що Константин Багрянородний переклав не слово «полюддя» у його слов'янському значенні, а його тлумачення варягами, закономірно постає питання про те, який же смисл вкладали у слово «полюддя» самі його творці — слов'яни? Йдеться передусім про початковий смисл цього слова, в якому його варяги й запозичили у X ст., а не пізній, відомий за руськими джерелами XII ст.

Ключем тут є розподіл ролей у полюдді між слов'янами та варягами. Це для варягів, як пізніше для князів з дружинниками, головним змістом полюддя було шукання здобичі серед слов'ян, що й відбилосся в образі «об'їзду». Для самих же слов'ян, яким у полюдді відводилася роль здобичі, саме образ людської здобичі, здається, був природнішим. Власне, саме слово *полюддя*, що є похідним від слова «люди», якнайкраще вказує на здобич. Але, звичайно ж, необхідно перевірити, чи таке прочитання має рацію.

З погляду граматики тут йдеться про значення префікса *no-*. Немає причин надавати перевагу припущенню М. Фасмера, за яким *полюддя* походило від вислову *ити по людьхъ*, де префікс *no-* позначає обставину дії. З однаковим успіхом це слово могло походити від вислову *йти по людей*, де префікс *no-*

⁴¹ Зіставлення даної характеристики *полюддя* у значенні походу із описами інших походів вікінгів, змальованих скальдичною поезією, дозволяє припускати, що це поняття асоціювалося у варягів з образом полювання вовчих зграй та живою здобиччу.

вказує на об'єкт дії. Більше того, можна навести три причини, через які Фасмерове припущення не підходить для виведення оригінальної, слов'янської етимології терміну. По-перше, його реконструкція спирається навіть не стільки на вислів *ити по людѣхъ* (до речі, Фасмер не посилається на історично засвідчені приклади), скільки на тлумачення полюддя Константином Багрянородним, що, як з'ясовано, не могла служити для цього підставою. По-друге, етимологія М. Фасмера ототожнює полюддя з даниною взагалі. По-третє, полюддя в значенні «данини з людей» (себто «данини, що збирається *по людях*»), має внутрішню тавтологію, бо данина будь-що збирається з людей.

Якщо пам'ятати, що слово *полюддя* є податковим терміном, то з'ясувати його значення можна встановити лише у зіставленні з іншими податками, особливо тими, назви яких містили префікс *по-*.

Основним джерелом відомостей про найраніші податки є *Правда Руська*. Отже, сучасниками полюдь були *помечное* та *покон*, які згадуються у *Правді Руській*. *Помечное*⁴², очевидно, стягалосся на оплату чиновників («мечників»)⁴³. *Поконами*⁴⁴ називалися судові витрати за виконання судоправства. В рамках розпису поконів природно зустріти й термін *покорм*, оскільки покони платилися продуктами харчування. *Покорм* згадується й у «*Повісті временних літ*»⁴⁵. *Правда Руська* часто вживає термін *урок*. Важко сказати, чи існував уже тоді *повоз*, про який згадують тільки літописи⁴⁶. Та вже з цього переліку видно спеціалізацію податків, відбиту в назві кожного з них. Актові джерела XII ст. розширюють коло наших аналогій.

Податок *почестя*, зафіксований лише у містах Смоленщини⁴⁷, скоріше за все, був фіксованою платою за «честь» себто якийсь привілей. У цьому значенні він згадується у монгольських ярликах, виданих руській православній церкві.

Назва податку або податків *пошлина*, походила від слова «пошлый», яке мало значення «минулий, старовинний». Схоже, *уроки* були спорідненими податками. У них вгадується категорія так званих «звичаєвих», що мали аналоги у Європі (наприклад, англійське *custom*, французьке *coutume*) та на Близькому Сході («*адет, ресм*»).

42 «*А от выры помечнаго 9 кунъ*», — стаття 21 просторої редакції *Правди Руської* (*Правда Русская*. Т. II: *Комментарии*. Сост. Б. В. Александров, В. Г. Гейман, Г. Е. Кочин, Н. Ф. Лавров, Б. А. Романов; под ред. Б. Д. Грекова. М., Л., 1947. С. 339).

43 Див.: Янин В. Л. Археологический комментарий к Русской Правде. *Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода*. М., 1982. С. 138–155, де «мечник» трактується як князівський чиновник, відповідальний за збір вір.

44 Там же, статті 41, 42.

45 Це — про військо Болеслава після захоплення Києва 1018 р. та ляхів, приведених Ізяславом Ярославичем на Київ 1069 р., які розходилися на покорм. — *ПВЛ*. Ч. 1. С. 97, 115.

46 Під 984 р. у *ПВЛ*. Ч. 1. С. 59 повідомляється, що радимічі «возили» *повоз*, з чого зрозуміло походження назви податку.

47 Див. уставний запис про княжі прибутки з міст Смоленської землі: *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.* М., 1978. С. 146.

Терміни *погост*⁴⁸ та *погородове*⁴⁹ явно вказували на категорії платників спеціальних податків, а префікс *по-* вказував на розмірність податку, означаючи, що це мито стягалося з кожного купця (гостя), міста⁵⁰. Здавалося б, ця категорія найближче підходить до полюддя. Утім, це не так. Дані актових джерел ясно показують, що *погост* і *погородове* могли складатися з кількох податків, тоді як полюддя було спеціальним податком⁵¹. У *погородове* ж входили різні натуральні побори, але також і згадане *почестя*, й судові данини (віри з продажами), й полюддя⁵². Таким чином, полюддя не спрямовувалося на якусь спеціальну категорію населення.

Можна виділити такі риси давньоруської податкової системи, принаймні за тими даними, що з'являються тільки у XII ст. По-перше, високий ступінь спеціалізації податків та поборів. По-друге, для більшості податків встановлювалася фіксована оплата, грошова чи натуральна. З усіх податків змінні норми практикувалися тільки при обрахуванні деяких податків на купців (гостей) — мита (*осьмничого, гостинної данини*), *передміра* та *істужниці*, а також торговельних поборів, адже їхні абсолютні розміри уставами, як правило, не визначалися. Що стосується церковної десятини, то, по суті, уставні грамоти теж засвідчують тенденцію до фіксації податку, незалежно від змін в об'єкті оподаткування. При

48 Термін *погост* у значенні саме податку — «погоста не платити» — зафіксовано ще 1504 р.: *Словарь русского языка XI–XVII вв.* / Под ред. Г. Л. Богатовой. М., 1989, s. v.

Логіку іменування мита словом, що походило від означення купця, можна побачити у Візантії, де торгове мито означалось словом латинського походження *commercium*, яке споріднене зі словами *mercor* «торгувати, перевозити» та *mercator* «купець». Враховуючи той факт, що Візантія багато у чому служила взірцем для копіювання на Русі, не можна виключати, що термін *погост* був саме мовною калькою з візантійського *коммеркіуму*.

49 *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.* С. 146.

50 Деякі податки, що вираховувалися як частка із прибутку, збору, у своїх назвах не містили префіксу *по-*, наприклад *осьмниче*, яке означало мито (здається в уставній грамоті київського князя Олелька Володимировича церкві Святої Софії у Києві й митрополиту київському і всієї Русі Ісидору 5 лютого 1441 р., див.: *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.* С. 180) чи загальновідома *десятина*. У деяких державах з ефективною бюрократією, як на Близькому Сході, існували податки із ще складнішою розмірністю. Наприклад, в османських законах провінції Кефе XVI ст. цілий розділ було відведено правилам збирання податку, що називався «звичаєв двох третин від брокерського збору» (*'adet-i sulusan-i dellaliyye*) (Архів Прем'єр-міністра Турецької Республіки у Стамбулі (*Başbakanlık Arşivleri*), фонд *Tapu ve tahrir Defterleri*, № 214, арк. 17)

51 Так, з купцями були пов'язані виплати мита (ввізного та вивізного), ринкового побору — *торгу* або *торговального* (*Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.*), а ще *передмеру* та *істужниці*: «В тых погостех платити кто ж свою дань и передмерь истужници по силе, кто что мога» (Там же, с. 141). Схоже, існував і якийсь спеціальний фіксований побор, відомий під назвами «гостинная дань» (записаний за містами Пачинь та Оболя Смоленської землі), або просто «гость» (у Путіні на Смоленщині) (Там же, с. 142–143). У Туровському уставному записі сер. XIV ст. значилося «от гостя две гривни» (Там же, с. 200), де ясно видно синонімічність префіксу *по-* до прийменника *от*, що підтверджує первинне значення терміну *погост*.

52 Пор. *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.* С. 141–143, 146: міста Копися та Лучина, перераховані серед платників «городового» в одному акті, в іншому записані як платники полюддя.

цьому ясно вираженою була тенденція до гуртового нарахування податків на села, міста. Розверстаних податків актові джерела не знають.

Але ж літописи кілька разів згадують про податки, які справляють враження розверстаних, оскільки вони нібито нараховувалися від *диму, плуга, рала, сохи*. Хоч назви в цих податків з'являються тільки у помонгольський час — *подимне, поллужне, поральне, посощина* — необхідно пересвідчитися, наскільки їхнє існування було можливим до монголів. Це потрібно для того, щоб перевірити можливість вираження префіксом *по-* розверстання податку, адже в такому випадку *полюддя* могло б означати податок «з кожної людини», інакше кажучи щось на зразок подушної податі.

«*Повість временних літ*» містить чотирнадцять згадок про данину⁵³.

Незважаючи на таку заклопотаність літописця податковими справами, більшість із цих прикладів скоріше ставлять у приклад іноземні податкові практики, що (як гадав літописець) існували перед включенням відповідних територій у склад держави⁵⁴, аніж розповідають про власне руські податки. Так, шість з них прямо або опосередковано вказують на хозарське походження⁵⁵, у чотирьох ідеться про варязькі практики, одна є мандрівним фольклорним сюжетом⁵⁶, а решта три недостатньо конкретні⁵⁷. Отже, навіть побіжний погляд не дозволяє

53 Поляни давали хозарам меч від диму (до 852 р.) (*ІВЛ*. Ч. I. С. 16); Чюдь, словени, меря, весь та кривичі «дань даяху варягом от мужа по беле веверици» (*НПЛ*. Ч. I. С. 137); Хозари брали з полян, сіверян і в'ятичів «по білі та вевериці» від диму (859 р.); Олегова дань на варягів з Новгороду дорівнювала 300 гривням щорічно (882 р.); Олег брав данину з деревлян «по черні кунь» (883 р.); Олег поклав «дань легьку» на сіверян, не давши платити хозарам (884 р.); Олег почав брати з радимичів «по шьягю», як за хозарів (885 р.); Ольга накладає на мешканців Іскоростеня «от двора по 3 голуби да по 3 воробьи»; Хозари брали з в'ятичів данину по щелягу від кожного рала (964 р.); Святослав обложив даниною в'ятичів (966 р.); Варяги зажадали взяти «окуп» з Києва по 2 гривні «от човека» (980 р.); Володимир обложив в'ятичів даниною від кожного плуга, як і його батько перед тим (981 р.); Новгород платив три тисячі гривень, дві тисячі — у Київ, і тисячу — варягам Ярослава Мудрого (1014)

54 Тому немає підстав вважати, що ці дані були перенесенням реалій, які оточували літописця XII ст., на X ст. (*ІВЛ*. Ч. II, Коментарии. С. 254–255).

55 Згадкою ж про данину з деревлян можна знехтувати, тому що в ній згадано лише про одну куну податку, але не вказано норму розверстки, себто з якої кількості підданих він платився. Куна була еквівалентом африканського діргему, до якого була прив'язана хозарська монетна система. Про співвідношення щеляга з хозарськими монетами див.: Pritsak O. *The Origins of the Old Rus' Weights and Monetary Systems: Two Studies in Western Eurasian Metrology and Numismatics in the Seventh to Eleventh Centuries* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1998), pp. 43–4.

56 Це про данину, накладену Ольгою на Іскоростень під час облоги. Така сама історія розповідалася про захоплення Гаральдом Суворим міста на Сіцилії, коли той служив найманцем у Візантії.

57 До того ж згадані тут нібито шкурки тварин є насправді грошовими одиницями, що були поширені у Західній Європі та на Близькому Сході й виявилися занесені на Русь фрізами, вікінгами, хозарами та вользькими болгарами. Як гадає О. Пріцак, *куна* була відповідником африканського діргема (і еквівалентом хозарського діргема — *ярмака*), а саме слово — народною етимологією від пізньолатинського *cuneus* (монета), *бель* — вользько-булгарської *ногати* (еквівалентом саманідського діргему), *вевериця* — хозарського *тіна*, *щеляг* — англо-саксонським шиллінгом, див.: Pritsak O. “*The Origins of the Old Rus' Weights and Monetary Systems*,” p. 37–44.

зробити висновок про існування розверстаних податків на Русі, що хоча б віддалено нагадували «подушне».

Проти довіри цим повідомленням застерігає і та обставина, що традиція розверстування податків по сім'ям (димам, сохам, ралам, дворищам) була характерною для степових держав, корінням сягаючи гунської епохи⁵⁸. Цілком логічно було очікувати збирання розверстаних податків на територіях данників Хозарського каганату. На Русі ж певні дані про поплужну подать зустрічаються уже в зв'язку із монгольським завоюванням⁵⁹. На Близькому Сході подушне, хоч воно насправді розраховувалося за кількістю сімей, а не душ, існувало ще перед ісламською добою. Як уся податкова система на Близькому Сході, практика його збирання була надзвичайно добре продуманою, ідеологічно обґрунтованою та економічно ефективною⁶⁰.

Русь же, з її колективною відповідальністю, а головне — поганими комунікаціями та малочисельною бюрократією, трималася фіксованих гуртових податків. Власне тому-то давні літописи й не знають термінів *поплужне*, *поральне*, *посошне*, *подимне* чи *подвірне*, а тільки розповідають про них описово. Ці терміни виникають пізніше як кальки з монголо-тюркської податкової термінології. Словом, *полюддя* ніяк не могло бути синонімом подушного у давній Русі.

З цього аналізу напрашуються такі висновки:

1. Полюддя було спеціалізованим податком у досить розвиненій податковій системі, яку джерела фіксують для XI–XII ст. Виходячи з принципу іменування податків, у терміні полюддя значуще слово мусило називати певну суть податку. Зважаючи на семантику слова «люди», «людьє», воно могло називати або податкову категорію, або одиницю оподаткування, або те, чим податок початково збирався.

2. Єдиною податковою категорією, яку могло означати слово «люди», було все осіле населення.

3. Полюддя, як і інші податки, що стосувалися осілого населення держави, мусило мати характерний для давньої Русі фіксовано-гуртовий характер, і в жодному випадку не було персональним податком, розверстаним по індивідуальних платниках.

58 За свідченням Сима Цяня, свнух Чжунхан Юе, який прибув з поштом китайської нареченої до засновника гунської держави Мао Дуня (209–174 р. до н. е.), навчив кочовиків підрахунок та збиранню податків з населення (*Матеріали по історії сюнну (по китайським источникам)*. Предисловие и перевод В. С. Таскина. М., 1968. С. 45–47).

59 Про неї згадують ярлики, видані ханами Менгу Тимуром (1267), Узбеком (1315), див.: Срезневский И. И. *Матеріали для словаря древнерусского языка*. Т. II. СПб., 1895, s. v. поплужник, поплужное. Власне, монголи й організували перший відомий перепис населення на Русі, тільки для цього, як це звичайно робили кочовики, вони запросили експерта від осілих сусідів чи підлеглих — в даному випадку — мусульманина, ймовірно з золотоординського Хорезму, див.: Дж. дель Плано Карпини. *Історія Монголів*. М., 1997. С. 58, гл. VII.

60 Cahen C. «Djizya», *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., Vol. II, pp. 559a — 562a.

4. Таким чином, з усіх можливих граматичних та історичних інтерпретацій терміну *полюддя* історично імовірною залишається лише та, яка в слові *люди* бачить те, як обраховувався і чим збирався податок. Інакше кажучи, *полюддя* — це данина людьми. Це і є те спільне, що об'єднувало усі три погляди на полюддя, про які можна дізнатися з твору Константина Багрянородного.

В цьому терміні одразу можна побачити паралель із терміном пізнішої епохи. Йдеться про ясир. Арабське слово, що означало бранця, завдяки перетворенню людоловства на головне джерело невільників, перетворилося в Османській імперії на родове поняття раба. У той же час на території Східної Європи, що протягом трьох століть служила основним джерелом для бранців, це слово було запозичене у значенні як бранця, так і збірного поняття полону. Як видно, ґрунт для потреби у такому терміні існував задовго до лихоліття татарських набігів.

На завершення лишається повернутися до проблеми державної торгівлі власними підданцями та розквітом держави. У світлі досліджень, що не уникають питання про економічні наслідки работоргівлі, тут не видно ніякої суперечності. Навпаки, всі дані вказують на те, що стрімкий економічний злет спостерігався у першу чергу там, де розквітала работоргівля⁶¹. У цьому була своя логіка, адже шалені гроші не бувають чистими.

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України

61 M. McCormick. *Origins of the European Economy: Communications and Commerce, AD 300–900*, p. 776.